

УДК 1 (091)+130.2+316.733

Яцик Ірина Станіславівна
(Житомир, Україна)

ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КАТЕГОРІЇ «СИТУАЦІЯ» (Н.АББАНЬЯНО, К.ЯСПЕРС)

Анотація: На матеріалі філософських трактатів К.Ясперса та Н.Аббаньяно розглянуто трансформацію філософсько-культурологічної категорії «ситуація» в сучасних дослідженнях класичної та некласичної інтерпретаціях ситуативності.

Ключові слова: ситуація, свобода, вибір, ситуативність, екзистенція, граничність.

Анотация: Трансформация понятия „ситуация” в современном философском дискурсе осуществляется в культурно-онтологическом пространстве перехода от классического мышления к неклассическому: на смену гносеологическому и этическому пониманию приходит экзистенциальное и аксиоло-

гическое. Выявленные подходы (персоналистичный, антропосоциальный, этико-коммуникативный, синергетико-футурологический и др.) позволяют обозначить ключевые топологические точки ситуации в философских работах Н.Аббаньяно и К.Ясперса

Ключевые слова: ситуация, свобода, выбор, ситуативность, экзистенция, граничность.

Summary: On material of philosophical treatises K.Jaspers and N.Abbanyano transformation of philosophical category is considered «situation» in modern researches of classic and unclassic interpretations of situativeness.

Keywords: situation, freedom, choice, situativeness, eczistentsiya, maximum.

Визначення поняття „ситуація” до ХХ століття не було окремою галуззю філософського дослідження. Проблемним воно стає у зв'язку із виникаючим розумінням принципіальної важливості контексту чи обставин при описі людського буття. Але, не зосереджуючись спеціально на цій проблемі, мислителі минулого все ж таки орієнтувались на визначеному розумінні ситуації як характеристики емпіричного („неістинного”) буття людини, яке потребує трансценденції, зняття, подолання.

Аналіз джерельної бази щодо ступеню розробленості дослідження свідчить, що у європейській думці класичний підхід в розумінні ситуації існував протягом багатьох століть, починаючи із античності і завершуючи початком ХХ століття (Геракліт, Парменід, Анаксагор, Платон, Арістотель, Плотін, Діоген, Лаерцій, Августин, Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, І. Кант, І. Фіхте, В. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейербах). При детальному вивченні неklasичної інтерпретації ситуативності, варто назвати роботи К. Маркса, Ф. Ніцше, С. К'єркегора, Л. Шестова, Е. Гуссерля, А. Камю, Ж.-П. Сартра, В. Дільтея, Ю. Хабермаса, Д. Роулса, Ж. Дерріда, Ж. Батая, Ж. Бодрійяра, Мерло-Понті, І. Пригожина, Ж.-Ф. Ліотара, К. Кастанеди, П. Козловські, А. Кожева, Г. Стайн, М. Франка, Б. Гройса, Ж. Делеза, Ф. Фукуяма.

У філософії екзистенціалізму поняття ситуації і свободи вперше стали доповнювати один одного: поняття ситуації як життєвої проблеми сформувалось в роботах Н. Аббаньяно; гранична ситуація як акт вибору досліджується у К. Ясперса; проблему свободи особистості в ситуації вибору і відповідальності за цей вибір вирішує екзистенціалізм Ж.-П. Сартра; Г. Марсель розглядає моделювання ситуацій (ролей по його термінології) і трактує оволодіння ситуаціями через мудрість (тут мудрість - уміння розуміти); М. Гайдеггер висуває уявлення про ситуацію людини як „тут-буття”. А. Камю розвиває думку про «абсурд» як відкриття людиною своєї загубленості в світі. Проблема людської ситуації як проблеми свободи творчості представлена в роботах Н. Бердяєва і С. Левицького.

Варто зазначити, що конкретизація ситу-

аційного підходу можлива лише за допомогою постановки проблеми ситуативності сучасності. Як визначення специфіки сучасної епохи, проблема ситуативності сучасності багатьма теоретиками розглядається як ситуація перехідного стану від модерну до постмодерну. В зв'язку з цим можна відзначити роботи З. Баумана, Д. Ваттімо, П. Гречко, Ж.-Ф. Ліотара, В. Малявіна, С. Некрасова, М. Рикліна, Ю. Хабермаса, І. Хассана і ін. На ступінь розробленості проблеми великий внесок внесли мікросоціологічні підходи теорій соціальної і комунікативної дії. Тут перш за все слід зазначити представників Франкфуртської школи: Т. Адорно, Е. Хоркхаймера, Ю. Хабермаса. Також варто відзначити ґрунтовні дослідження П. Бергера і Т. Лумана, що виразились в концепції соціального конструювання реальності. Істотними положеннями для даної проблематики виявляються: міркування Х.Гарфінкеля про ситуативний характер нормативної поведінки, теорія самореферентних систем Н. Лумана; конститутивна феноменологія Е. Гуссерля, яка надалі була розвинена А. Шюцем в спостереженні за світом буденності; постмодерністська феноменологія З. Баумана; символічний інтеракціонізм Г. Блюмера і Е. Гофмана (аналіз соціальних значень ситуацій, яку створюють самі учасники взаємодії).

Помітний вплив на вирішення проблеми ситуативності психологічних процесів людини надали концепції Е. Толмена, Д. Левіна, теорія установки Д. Узнадзе. Важливим внеском в досліджувану проблематику є положення Е. Фромма, який вказує на важливу роль характеризуючих форм прояву людської потреби в свободі, В. Франкла (екзистенціальне значення життя), Д. Міда (становлення людського самозвеличання).

Важливими для трактування індивідуальної ситуації є основні положення синергетики і зокрема „філософія нестабільності” І. Пригожина, а також концепція коеволюції і системної організації біосфери Н. Мойсеева [4, 48]. Найістотнішими з методологічної точки зору виявляються описи відкритих нерівноважних і самоорганізуючих систем та процесів безповоротності часу і зростання ентропії та використання тріади „нелінійність-

нестійкість-флуктуація” для опису переходу повторюваного і загального до унікального і специфічного світу.

Зазначимо, що поняття ситуації розробляється разом з поняттями локальності та регіональності. Виявлення і уточнення цих понять наявні в працях О. Генісаретського, П. Козловські, Р. Рорті, М. Рикліна, А. Сиродеевої. На можливість побудови типології ситуацій свободи вплинули роботи істориків школи „Анналів”, а також дослідження вітчизняних авторів в області історичного пізнання – Л. Баткіна, В. Біблера, А. Гуревича, А. Лосєва.

Аналіз терміну „ситуація” в контексті нашого дослідження є необхідний ще й тому, що сучасний аналітичний лексикон рясніє такими термінами, як „ситуація нашого часу”, „політична ситуація”, „духовна ситуація”, „наявна ситуація”, „критична ситуація”, „потрапив у ситуацію”, „вийшов із ситуації”, „ситуація вибору”, „неконтрольована ситуація” і т. д. Частота його слововживання не викликає відповідної кількості наукових розвідок, хоча в більшості наукових розвідок сучасності, всі дослідники намагаються провести аналогію із „теперішньою кризовою ситуацією”. Не згадують категорію „ситуація” більшість ґрунтовних філософських видань, зокрема таких, як п’ятитомна „Філософська енциклопедія”(1970), „Філософський енциклопедичний словник”(1983), „Всесвітня енциклопедія: Філософія ХХ століття”(2002). Ті ж поодинокі відомості про неї, на які можна натрапити в енциклопедичних виданнях (а саме, вони є свідченням повноти розробки будь-якої теоретичної проблеми), є досить фрагментарними.

Так, в „Стислій філософській енциклопедії”, яку використовує І.Касавін, знаходимо: „Ситуація (в етиці) – це те, що надає індивідові цінність, „одноактність і неповторність всіх життєвих станів, які відкриваються переживанню і діяльності. Різноманітність цих станів і створює всю повноту людського життя [6, 35]”. Бачимо, що хоча категорія „ситуація” заявлена як категорія етики, розгортання її змісту йде в напрямку онтології і філософської антропології (адже йдеться про повноту людського буття), тобто фундаментальних

філософських наук. Укладачі енциклопедії, правда, такого висновку не роблять, обмежившись лише цитуванням без коментарів двох праць М. Гартмана – „Етики” (1935) та „До основ онтології” (1941). Однак наведених гартманівських положень цілком достатньо для висновку про те, що категорія „ситуація” є філософською категорією взагалі і що зміст її не вичерпується одним етичним. На це звертає увагу укладачі „Філософського енциклопедичного словника”, який досить чітко ставлять категорію „ситуація” в ряд „ситуація – вибір – свобода” й розглядають його через призму активності духовної енергії людського існування [9, 58]. Якщо ж аналізувати сучасну екзистенційну ситуацію, в якій людина розглядається в кризі, „на межі”, то варто відзначити розмаїття підходів до з’ясування заasad екзистенційного, персоналістичного, антропосоціального, етико-комунікативного та синергетико-футурологічного вимірів буття людини.

Цікавим є момент походження терміну „ситуація”: пізньолатинське слово *situare*, від якого виникло французьке *situation*, в першому основі значило „розміщувати, поміщати, ставити, розвіщувати”, причому акцент був на „місці” як чомусь вбудованому в деякий порядок. Саме цей відтінок значення і хотів передати М. Гайдеггер, який окреслює людське буття як *Dasein* (вот - бытие, здесь - бытие).

М. Гайдеггер при цьому відкрито протиставляє своє нове розуміння сутності людини та її ситуації старому метафізичному розумінню людської ситуації як „...сукупність зовнішніх щодо індивіда умов, які збуджують його активність [7,89]”. Оскільки буття пов’язане із часом, час (а значить і кінечність) є основною характеристикою людського буття. Тим самим розуміння буття як початкового в неklasичному мисленні веде до ствердження сутнісної кінечності і ситуативності людини. Саме тут мова йде не про подолання або зняття ситуації як чогось, що її обмежує і є емпіричним визначенням її розумоводосажної сутності, а саме про входження людини в ситуацію як екзистенцію, існування в горизонті відкритості буття.

Вперше це поняття було введено К. Яспер-

сом, який розпочав опис граничних ситуацій („сутність людини виявляється тільки в граничних ситуаціях [13,381]”) і завершив фундаментальним описом „духовних ситуацій епохи”, в якому давав критику сучасній цивілізації і пояснював її можливості. Саме про нього ми заявляємо, як про основоположника екзистенціального напрямку в теорії ситуації. Екзистенціальні концепції Заходу, ставлячи в центр уваги буття людини, стверджують, що людина, яка знаходиться на краю певної онтологічної безодні, змушена вчитися берегти свободу і незалежність в граничній ситуації. К. Ясперс вважав граничну ситуацію такою, в якій екзистенція стикається з перешкодою, межею, після якої існує лише безвихідь. І основне завдання екзистенції – осмислити безодню неминучості, підготуватися до занурення в безодню, до смерті.

Актуальним є і те, що К. Ясперс протиставляє ситуативність сучасного мислення антиситуативності метафізики: „великі метафізики минулого, – пише К.Ясперс в своїй „Філософській автобіографії”, – надали нам незамінні засоби мислення, але ми не можемо застосувати їх для зцілення, зрозумівши з їхньою допомогою сучасну ситуацію [13, 319]”. Чомусь вважається, що для екзистенціалістів поняття „ситуація” можна застосувати лише для однієї конкретної людини. Але у К. Ясперса є визначення „історично визначеної ситуації”. Хоча філософ і пише, що „...в кінцевому висновку в певній ситуації знаходиться певна окрема людина [11, 17]” одразу ж додає, що „...проектуючи її, ми маємо на увазі ситуацію груп, держав, людства, інститутів [11, 18]”. Філософія життя розуміє становище нейтрально, однаково підкреслюючи в ньому моменти сприяння і перешкоди. Екзистенціальна філософія виділяє саме те, що перешкоджає. „Становище стає ситуацією тоді, коли воно дає людині характерні труднощі, які потрібно подолати і які під час цього подолання пізнаються як обмеження, за рахунок чого одночасно прокидається підвищена активність людини [7,83]”. Таким чином, людина заточена в ситуацію. І хоча ситуація міняється постійно, людина ніколи не може вийти з ситуації, не потрапивши в іншу. Звертає на себе увагу та обставина,

що будь-яка ситуація, як констатує К. Ясперс, це ситуація окремої людини. Звідси людина (ширше – суб’єкт) є елементом ситуації. Відносно суб’єкта до об’єкту (і навпаки) існує і реалізується ситуація. Таким чином, ситуація структурно розуміється як ціннісне певне суб’єктно-об’єктивне відношення.

Саме тому головною ціллю розуміння ситуації К.Ясперс вважає можливість свідомо досягнути людиною власного становлення в певній особливій ситуації. Такою особливою ситуацією у німецького вченого є онтологічні ситуації людського існування – граничні ситуації, в яких людина перебуває в якості самого себе в існуванні, коли саме існування ділиться на антиномії, розщеплюється. Тобто, людина „розщеплена” в глибині своєї сутності як дух і плоть, як розум і чуттєвість, як душа і тіло, як діяльність і мислення, свобода і авторитет. Характер цієї розщепленості такий, що один без одного вони втратили один одного (свобода перетворилася на хаос, а авторитет – в деспотію). І якби людина не мислила себе, вона завжди протистоїть самому собі і всьому світу. Вона все бачить в суперечностях. Без розщеплення немає людського буття.

Множинність людини оголюється якраз в граничних ситуаціях, які Ясперс визначає як „стан нестійкості абсолютної можливості [13, 293]”, вони залишаються незмінними за своєю суттю, з них людина не може вийти, їх неможливо змінити. Тобто людина постійно переживає в своїй душі певні обставини, і іноді, переживаючи і осмислюючи деякі факти свого буття, вона відчуває сильне потрясіння, яке здатне вивести її за межі буття „в світі”, в перебуванні якого людина втратила свою індивідуальність, стала „одновимірною”. Саме в цей момент потрясіння вводить людину в сферу екзистенції, в сферу, де закінчується будь-яке раціональне пізнання і розкриваються витoki буття.

Н. Аббаньяно закликав до аналізу людських ситуацій, які розглядаються як фундаментальні, або сутнісні, або вирішальні, або прикордонні ситуації, тобто самих загальних і часто повторювальних людських ситуацій, які найменше піддаються тому, щоб їх уникали або забували [1,41]; як ситуація, через

яку людина мусить або боротися, або померти, або жити з іншими. В. Франкл, який є критиком психоаналізу та апологетом екзистенціалізму в психології, також розвиває своє вчення про ситуацію. Теолог-екзистенціаліст П. Тілліх, який успадкував всю проблематику екзистенціалізму, вважав поняття ситуації центральним, адже в його роботах йдеться про екзистенційно-теологічне ситуативне осмислення [2, 18]. Таким чином, відповідальним за осмислення поняття „ситуація” є відповідальним перш за все екзистенціалізм в його теоретичній багатогранності: класичному, теологічному, психологічному. Адже саме екзистенціалізм визначив конечність людини як його сутнісну якість, а тому з необхідністю уважно проаналізував увагу на ситуацію як його буття-в-світі: „перед лицем безкінечності „конечність має межі [6,34]”. Топологічне прояснення поверхні перетинання буття і мислення розкриває два фундаментальних закони: інтенціональності (просторова спрямованість мислення на буття суцього) і герменевтичності. Тільки тоді, коли „мислення стає екзистенціальним, воно чує голос буття, у звично пізнавальному змісті воно його не знає і не може знати [6,37]”. І саме в цьому розрізі народження неklasичного способу мислення про ситуацію пов’язують з такими філософами як Ф. Ніцше, Д. Дільтей та М. Гайдеггер, який описав причетність буття замість орієнтації на суще. Отже, враховуючи все вищесказане, можемо зробити такі висновки, що екзистенціалізм наполягає на включеність людини як в певну ситуацію так і в їх серію.

Як підтвердження, наведемо приклад розуміння ситуації Ясперсом, який зазначає про існування можливості свідомо досягнути людиною власного становлення в певній особливій ситуації (цю тезу в подальшому розвинув у позитивному екзистенціалізмі Н. Аббаньяно). Такою особливою ситуацією, як вже зазначалось, у німецького вченого є онтологічні ситуації людського існування – граничні ситуації, в яких людина перебуває в якості самого себе в існуванні, коли саме існування ділиться на антиномії, розщеплюється. Тобто, людина „розщеплена” в глибині своєї сутності як дух і плоть, як розум і чуттєвість, як душа і тіло, як

діяльність і мислення, свобода і авторитет.

Характер цієї розщепленості такий, що один без одного вони втратили один одного (свобода перетворилася на хаос, а авторитет – в деспотію). І якби людина не мислила себе, вона завжди протистоїть самому собі і всьому світу. Вона все бачить в суперечностях. Без розщеплення немає людського буття. Множинність людини оголюється якраз в граничних ситуаціях, які Ясперс визначає як, повторимось, „стан нестійкості абсолютної можливості [200, 219]”, вони залишаються незмінними за своєю суттю, з них людина не може вийти, їх неможливо змінити. Тобто людина постійно переживає в своїй душі певні обставини, і іноді, переживаючи і осмислюючи деякі факти свого буття, вона відчуває сильне потрясіння, яке здатне вивести її за межі буття „в світі”, в перебуванні якого людина втратила свою індивідуальність, стала „одновимірною”. Серед основних граничних ситуацій Ясперс виділяє такі: вина (провина), страх перед життям, страждання, випадковість, боротьбу, смерть. Саме ці ситуації приводять нас до відчаю, який, у свою чергу, дає можливість піднятися над світом-буттям за допомогою свободи. Як правило, людина в своєму буденному існуванні («бутті-в-світі») не звертає увагу на такі ситуації, зосереджуючись на тих конкретних ситуаціях, які приносять користь.

На граничні ситуації, за твердженням Ясперса, „ми реагуємо або їх приховуванням, або, якщо ми їх дійсно осягаємо, відчаєм і подальшим визволенням від неї. Тому тільки в їх усвідомленні людина стає самим собою, тільки через них людина осягає ненадійність всього світового буття і знаходить шлях до справжнього буття, тільки в них виявляється суть людини [13, 220]”. В сучасному філософському дискурсі належну увагу поняттю „ситуація” приділяє український дослідник Н. Хамітов, в працях якого ця екзистенційна категорія займає чільне місце: „...за своїм змістом метаантропологія є онтологією людини та його меж, це філософія буденного буття, філософія межового буття та філософія позабуденного буття людини і його світу [12, 30]» (такий поділ не заперечує факту, що в люд-

ському бутті можливе трагічне переплітання буденності, межовості та позабуденності; це пояснює вкоріненість людини).

Висновки. Розгорнена трансформація культуро-філософської категорії „ситуація” дає можливість нам стверджувати про такі параметри системно-теоретичного розуміння ситуації: ситуація – це система зовнішніх відносно суб’єкта, умов, що спонукають і опосередковують його активність. Тут зовнішнє положення відносно суб’єкта означає: у просторовому відношенні - положення поза ним; у часовому відношенні-передування дії суб’єкта; у функціональному - незалежність від нього відповідних обставин у момент дії. До елементів ситуації можуть належати і стани самого суб’єкта в попередній момент часу, якщо вони зумовлюють його попередню поведінку. Реалізація вимог ситуації створює передумови для її перетворення чи подолання. Вихід за межі ситуації відбувається в тій мірі, у якій „у суб’єкта – при значимості для нього цієї ситуації – складаються і починають реалізовуватися нові вимоги до себе, які є надлишкові відносно початкових [10, 521]”. Отже, ситуація – це безпосередній результат взаємодії духовної і природної реальностей, що виявляє себе своєрідною „інерцією природного буття [10, 549]” стосовно активності духовної енергії людського існування (за Аббаньяно) у його прагненні подолати „опір” природи щодо освоєння її людиною.

Література:

1. Аббаньяно Н. Экзистенциализм как философия возможного / Николо Аббаньяно // Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм : [пер. с ит. А. Л. Зорина]. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 336–361.
2. Абульханова - Славская К. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Аванесов А. Экзистенциальная проблема выбора в контексте христианского мировоззрения / Аванесов А. // Человек – Философия – Гуманизм : тезисы докладов и выступлений 1-го Российского философского конгресса. – СПб. : Изд-во СПб ГУ, 1997. – С. 45–47.
4. Ашимова В. Проблема ситуативное : классическая и неклассическая парадигмы / Ашимова В. // Летняя философская школа : "Россия и Запад : философские основания социокультурной толерантности". – Т. 1. – Екатеринбург. : Изд-во УрГУ. – 2000. – С. 45– 51.
5. Бабосов Е. Катастрофы : социологический анализ / Бабосов Е. – Мн. : Наука і тэхніка, 1995. – 472 с.
6. Касавин И. Ситуационные исследования и специальный эпистемологический статус социальной философии / Касавин И. // Социемы. – Екатеринбург, 2002. – № 8. – С. 34–38.
7. Коновалова О. Пограничье как ситуация взаимодействия с «Другим» / Коновалова О. // После империи: исследования восточноевропейского пограничья : сб. статей ; [под ред. И. Бобкова, С. Наумовой, П. Терешковича]. – Вильнюс : ЕНУ-international, 2005. – С. 82–87.
8. Марсель Г. Фундаментальная ситуация и пограничные ситуации у Карла Ясперса / Марсель Г. // Опыт конкретной философии. – М. : Республика, 2004. – С. 170–197.
9. Охременко О. Діяльність у складних напружених та екстремальних умовах / Охременко О. // 36. наук. праць. – Хмельницький : Видавництво Національної академії державної прикордонної служби України, 2004. – № 26, частина II. – С. 57–62.
10. Парсонс Т. О структуре социального действия. / Парсонс Т. О. – М. : Академический Проект, 2000.– С. 549–551.
11. Перцев А. Врачующая философия К. Ясперса / Перцев А. // Западная философия : итоги тысячелетия. (К. Ясперс, В. Брюнинг, Н. Гартман, А. Шмидт, Дж. Папини, М. Де Унамун). – Екатеринбург : Деловая книга; Бишкек : Одиссей, 1997. – С. 5–18.
12. Хамитов Н. Философия человека : поиск пределов. Пределы мужского и женского : введение в мета-антропологию / Хамитов Н. – К., 1997. – С. 12–37.
13. Ясперс К. Духовная ситуация времени / Карл Ясперс // Ясперс К. Смысл и назначение истории.– М., 1991.– С. 288–419.